

ƏLİHEYDƏR YUNİS OĞLU AĞAKİŞİYEV

DİLDƏ NİDANIN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ
(AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)

10.02.01 – Azərbaycan dili

10.02.19 - Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbov

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Lalə Hüseyn qızı QULİYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Baloğlan oğlu MƏMMƏDLİ

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji**
Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi
kafedrası

Müdafiə «_07_» _12_ 2012-ci il saat «___»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Dildəki sözlərin qrammatik mənalarına görə əsas və köməkçi nitq hissələrinə ayrılması bir problem kimi, demək olar ki, həllini tapmışdır. Belə ki, hər hansı bir dildə sözün müstəqil leksik mənası varsa, o, birmənalı şəkildə əsas nitq hissəsi kimi təqdim olunur. Qalan hallarda isə söz köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim olunur. Dilçiliyin qrammatikanın həll olunmamış mübahisəli məsələləri də məhz köməkçi sözlər ətrafında cərəyan edir.

Tədqiqata cəlb olunmuş nida dilçilikdə hələ öz statusunu, mövqeyini tam şəkildə tapmamış nitq hissəsidir. O, bəzən xüsusi, bəzən də köməkçi nitq hissəsi kimi təsnif edilmiş, bir çox hallarda isə digər xüsusi sözlərlə qarışdırılmışdır. Müasir dilçiliyin belə bir inkişaf mərhələsində emosionallığın, ekspressivliyin, hiss-həyəcanın birbaşa ifadəçisi olan nidanın hər hansı bir dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi aktual problem kimi həllini gözləyir.

Dilçilik problemlərinin müqayisəli-tipoloji tədqiqat sayəsində həll edilməsinin effektivliyi nəticə vermək imkanına malik olduğunu nəzərə alanda, mövzunun aktuallığı bir daha özünü göstərir. Tədqiqat nidanın köməkçi, eyni zamanda, xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim edilməsinə imkan verən məsələləri müqayisəli aspektdə (Azərbaycan və rus dilləriəsasında) aydınlaşdırmış və bu dil vahidinin köməkçi nitq hissəsi kimi qəbul edilməsini sübut etməyə yönəlmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi nidanın dil sistemindəki mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Qarşıya qoyulmuş bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Nidanın tədqiq tarixini xronoloji ardıcılıqla araşdırmaq;
- Nidanın nominativ funksiyaya malik olub-olmamasını müəyyənləşdirmək;
- Nidanın dilin qrammatik quruluşu sistemində, nitq hissələri arasında mövqeyini təyin etmək;
- Köməkçi nitq hissələrinin əsas mahiyyətinin nidaya nə dərəcədə şamil olunmasını araşdırmaq;
- Xüsusi nitq hissələrinin məzmun və mahiyyətinin nidada nə dərəcədə əksini tapmasını təyin etmək;
- Nidanın köməkçi və xüsusi sözlərlə oxşar və fərqli münasibətlərini hər iki dilin materialları əsasında aydınlaşdırmaq;
- Nidanın semantik bölgüsünün yığcam mənzərəsini təsnif etmək;
- Nidanın arxaikləşməsi və okkazional xüsusiyyətlərə malik olmasını izah etmək;
- Nidanın fonetik və fonoqrammatik xüsusiyyətlərini ümumi dilçilik aspektindən izah etmək;
- Nida və intonasiya münasibətlərinə aydınlıq gətirmək;
- Nidanın səs tərkibini, səs quruluşunu Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında təsnif etmək;

- Nidanın üslubi xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətini araşdırmaq;
- Nidanın mətn texnologiyasında mövqe və əhəmiyyətini müəyyən-ləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd edildiyi kimi, nida dilçiliyin aktual problemi sayılır və istənilən dilin qrammatikasına aid araşdırmalarda bu problemə kifayət qədər yer verilsə də, bu tədqiqatların böyük əksəriyyətində nida ümumi dilçilik aspektində sistemli şəkildə araşdırılmamış, nida ilə bağlı məsələlərə tam nüfuz edilməmişdir.

Təqdim olunan dissertasiyada ilk dəfə olaraq nida müxtəlif sistemli dillərdən olan Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında sistemli şəkildə araşdırılmışdır. İrəli sürülən elmi müddəalar hər iki dilə xas bədii materiallar əsasında şərhini tapmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Hər bir dilin leksikasında xüsusi qat təşkil edən nidanın ümumi dilçilik aspektindən sistemli şəkildə araşdırılması həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təqdim olunan tədqiqatdan Azərbaycan və rus dillərinin qrammatikasının tədrisi zamanı geniş istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, müvafiq fakültələrdə dilin qrammatikasını öyrədən ümumi və xüsusi kurslarda da bu dissertasiyanın materiallarından ayrıca vəsait kimi istifadə olunması mümkündür.

Tədqiqatın elmi metodları. Dissertasiya müqayisəli-tipoloji tədqiqata əsaslandığı üçün, burada dilçilikdə mövcud olan bir neçə elmi metoddan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın özündə tipoloji metoda əsaslanılmış, təsviri metoda geniş yer verilmiş, yeri gəldikcə tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılmasında müvafiq elmi-nəzəri mənbələrlə yanaşı, Azərbaycan və rus dillərinin həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

«Giriş»də araşdırılmaya cəlb olunan mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, tədqiqi tarixi, metodoloji əsası, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, aprobeiası və başqa məsələlər haqqında qısa, yığcam şəkildə danışılmışdır.

Dissertasiyanın I fəslı «Nidanın tədqiqi tarixindən» adlanır. Bildiyimiz kimi, sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifatı məsələləri dilçiliyin çətin və mübahisəli problemlərindən sayıldığına görə, bu dil vahidlərinin müxtəlif nitq hissələrinə görə bölünməsi prinsipi müxtəlif dilçilər tərəfindən eyni qarşılan-

mayıb. Təbiidir ki, burada ilkin çətinlik onunla izah edilə bilər ki, bəzi sözlər eyni zamanda müxtəlif nitq hissələrinə aid edilir. Bu hal daha çox əsas nitq hissələri arasında, yəni sifətin isimlə, zərflə, sayla və feli sifətlə əlaqəsi sayəsində meydana çıxs da, köməkçi nitq hissələri arasında da eyni problemlər özünü göstərir. Köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözlər sırasında verilən nida eyni zamanda modal sözlər, təqlidi sözlər, ədatlar daha çox emosionallığa, danışanın fikrə münasibətinin ifadəsinə xidmət edir və elə bu səbəbdən də nidalar və nidalara aid edilə biləcək sözlərin digər köməkçi nitq hissələri sırasında da verilməsinə rast gəlinir. Müstəqil leksik mənaya malik olmasa belə, mətn və cümlə daxilində üzünə müəyyən qədər semantik ağırlıq, yük götürən nidalar, ilk növbədə, sözdür və dilçilik əsərlərində dilin leksik və qrammatik mənaya malik əsas vahidi olan sözün mahiyyətinin təyin edilməsinə müxtəlif cür yanaşmalar müşahidə edilir.

Nida kimi təqdim olunan eyni bir sözün müxtəlif mətnlərdə fərqli intonemlər, fərqli mənə çalarları, fərqli emosionallıq yaratmaq imkanına malik olduğunu nəzərə alsaq, deməli, sözün hərfi mənasına verdiyi izahət özünü bu dil vahidləri üçün də doğruldu. Hətta bədii dil təcrübəsində sözün həm nida, həm də müstəqil mənəli söz kimi çıxış edə bilmək faktına da rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri haqqında vahid bir fikrə rast gəlmək olmur. «Müasir Azərbaycan dili» kitabında haqlı olaraq qeyd edilir ki, «türkologiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində nida ən az tədqiq olunmuş söz qrupudur. Tarixi qrammatikaya aid əsərlərdə bəzən köməkçi nitq hissələrindən danışarkən nida bəhsinə yer ayrılmamışdır. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasında köməkçi nitq hissələrinin yerindən danışan H.Mirzəzadə bu anlayışa qoşma, ədat və bağlayıcıları daxil etmiş, nidanı köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim etmiş, yalnız ədatlardan danışarkən ümumi məlumat hissəsində nida ilə ədatın oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.¹

Azərbaycan dilinin morfologiyasına aid yazılan sonrakı əsərlərin əksəriyyətində üç köməkçi nitq hissəsi – qoşma, bağlayıcı və nida qeyd edilir. Köməkçi nitq hissələrinə ancaq qoşma, bağlayıcı və nidaları daxil edən əsərlər sırasında, ilk növbədə, «Azərbaycan dilinin qrammatikası» əsərini göstərmək lazımdır.² Bu əsərdə nidalar ümumi bir başlıq altında – «Köməkçi nitq hissələri» başlığı altında verildiyinə baxmayaraq, «Nidalar» bəhsində bu kateqoriyanın «Xüsusi bir nitq hissəsi» olduğu qeyd edilmişdir.³

Ə.Rəcəblinin «Göytürk dilinin morfologiyası» adlı əsərində də nida köməkçi nitq hissələri bəhsində verilir, lakin müəllif elə oradaca nidaların köməkçi nitq hissələrinə daxil olmadığını, xüsusi nitq hissəsi olduğunu göstərir

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (Köməkçi nitq hissələri). Bakı: ADU nəşri, 1959, s. 34.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960, s. 33.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1951, s. 102.

və nidanı ayrıca qrup nitq hissəsi kimi ayırır. Ə.Rəcəbli nidanı belə səciyyəyləndirir: «... nidalar subyektin hissi və iradi oyanışını bildirən sözlərdir. Nida qrammatik cəhətdən dəyişmiş, əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirmir, cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir və özü də cümlə üzvü ola bilmir...».¹

Bütün bu müddəalara təkanverici bir qüvvə nidaların semantikasındadır. Çünki nidalar sırf emosional sözlərdir və mənşəyinə görə əsl, düzəltmə, törəmə olması faktı həmin söz qrupunun nitq hissələri təsnifində dilçilik tarixi boyu sabit yer tutmasına mane olmuşdur. Əsl, düzəltmə, törəmə nidalar ulu dilin ilk vahidləri statusunu qazanmış sözlərdir, törəmə nidalar isə ya bu dilin öz sözlərindən, ya başqa dillərdən alınan sözlərdən, ya da müstəqil mənalı sözlərin nidalar yerində işlədilməsi ilə yaranır. Bu təsnifat müəyyən mənada nidalara layiq olduğu düzgün münasibətin, mövqeyin olmasına mane olmuşdur. Əlbəttə, inkar etmək olmaz ki, nidalar əsas nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərlə də ifadə olunmaq imkanına malikdir. Lakin bu fakt nidalar haqqında başqa bir qeyri-obyektiv fikrin yaranmasına şərait yaratmamalıdır, çünki artıq qeyd edildiyi kimi, nidalar da sözdür və bu sözlərin bir qismi təkcə hiss-həyəcanın ifadəsini deyil, həm də emosionallığın adlandırılmasına xidmət edir. Nidaların nitq və təfəkkürlə bağlı olaraq tarixi inkişaf prosesini aşağıdakı sxemdə daha aydın ifadə etmək olar: **Hiss etmə – duyma – qavrama – məfhum – adlandırma – söz.**

Bu inkişaf prosesinin altıncı mərhələsində meydana çıxan sözün sonradan dil sistemində müstəqil leksik mənaya malik olan əsas nitq hissələri sırasında verilməsi özünü fakt kimi göstərir və həmin fakt da, öz növbəsində, nidanın nitq hissələri sırasında layiq olduğu və qazandığı mövqeyin tutulmasına səbəb olub.

Dilçilik tarixində hind dilçiliyi ilkin yerlərdən birini tutur və nidaların tədqiq tarixindən danışarkən bu məktəbin nümayəndələrinin qrammatika sahəsindəki biliklərinə də yer ayırmaq məqsəduyğundur. Qədim hind dilçiləri morfologiyanın üç hissədən ibarət olduğu qənaətində idilər. Birinci yeri nitq hissələrinin təsnifi tuturdu, ikinci isə söz yaradıcılığına aid idi. Üçüncü hissədə isə sözlərin dəyişməsi və hallanmasından danışılırdı. Hind dilçilərinin təsəvvürünə görə dildə dörd nitq hissəsi mövcud idi. Birinci qrupa adları daxil edirdilər, ikinci qrupda fellər, üçüncü qrupda isə önlüklər özünə yer tapmışdır. Ədatlar adlanan dördüncü hissə isə özündə köməkçi sözləri birləşdirirdi və nidalar bu hissədə təqdim edilirdi. Hind dilçiləri ədatları müqayisə, bitişdirici və məna ifadə etməyən üç qrupa bölürdü. Nidalar daha çox ikinci və üçüncü qrupa aid edilirdi.

Yunan dilçiliyində, daha doğrusu, İsgəndəriyyə dilçilik məktəbində nitq hissələri adlar, fellər və köməkçi sözlər kimi qruplaşdırılır, Roma dilçiləri isə nidanı ayrıca bir söz qrupu kimi nitq hissələri sırasına daxil edirlər. Ərəb dilinin qrammatikasını tərtib edən dilçilər sözləri üç nitq hissəsinə görə təsnif

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı: BDU nəşri, 2002, s. 464.

etməyi lazım bilmişlər: ad, fel və ədat. Ədat termini altında bütün köməkçi sözlər, o cümlədən, nidalar da nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, intibah dövrü dilçiliyinin ən böyük nailiyyəti o idi ki, milli dillərdə milli qrammatikaların yazılması bir ənənə halını almışdı. Məhz bu dövrdə rus alimi M.V.Lomonosov özünün «Rusiya qrammatikası» adlı əsərini yazır və bu əsərdə müəllif köməkçi nitq hissələrinə önlüyü, bağlayıcıyı və nidanı daxil edir.

XX əsrin əvvəllərində dil və təfəkkür münasibətindən danışan A.A.Potebnya isə sözlərin yaranmasının əsasını obyektiv gerçəkliklə bağlayır və reflektor hissələr üzvlərinə bölünən səslərin iki qrupunu göstərir. Bunlardan birincisi nidalardır. Nidalar da söz kimi dilə aid deyil, çünki sözlərdə olan xüsusiyyət onlarda yoxdur.¹ Həqiqətən də nidalar daha çox nitq prosesində fəallıq təşkil etdiyindən A.A.Potebnya bu dil vahidlərini təfəkkürlə bağlayır, lakin nidaların nominativ funksiyadan tam məhrum olmasını iddia etmək o qədər də düz deyil.

F.F.Fortunatovun qrammatika nəzəriyyəsində sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət verilir. O, dildəki bütün sözləri tam sözlər, natamam sözlər və nidalar olmaqla üç böyük qrupa ayırır. Təsnifatdan aydın olur ki, F.F.Fortunatov nidaları nə tam sözlərə, nə də natamam sözlərə aid etmiş, bu dil vahidlərini xüsusi söz qrupu kimi təqdim etmişdir.

Sovet dilçiliyində isə sintaksis nəzəriyyəsi daha sürətlə inkişaf etsə də, onunla sıx bağlı olan morfologiya da müəyyən inkişaf tempinə malik olmuşdur və sovet dilçiliyində nitq hissələrinə baxışı ilkin olaraq iki yerə ayırmaq mümkündür: 1. Nitq hissələrinin leksik-qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilməsi; 2. Nitq hissələrinin leksik-morfoloji-sintaktik söz qrupları kimi müəyyənləşdirilməsi. Bu baxışa görə nidalar köməkçi sözlər sırasında xüsusi bir vahid kimi qəbul edilir.

Nidaların tədqiqi türkoloji araşdırmalarda aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır. Prof. M.Kazımbəy nidalar haqqında danışsa da, onu nitq hissəsi kimi qəbul etmir, bu dil vahidlərini yalnız emosionallığa, hiss-həyəcan, əhvali-ruhiyyənin ifadəsinə xidmət edən söz qrupu kimi təqdim edir.² Prof. M.Kazımbəy və M.M.Əfşardan sonra Azərbaycan dilinin tədqiqi ilə məşğul olan T.Makarov, L.Budaqov, M.Vəzirov, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.Məmmədov, B.Çobanzadə, H.Mirzəzadə, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, M.Hüseynzadə dərslük və dərs vəsaitləri yazmış və bunların böyük əksəriyyətində nidalara xüsusi bəhs ayırmışlar.

Rus dilçiliyində də nidalara münasibət birmənalı deyildir. Rus dilçilərinin böyük əksəriyyəti nitq hissələrini üç qrupa – əsas nitq hissələri, xidmətçi (köməkçi) nitq hissələri və nidalar – bölür. Rus dilçiliyində nidaları heç kim köməkçi nitq hissələrinə aid etmir. Lakin elə dilçilər də vardır ki, nitq

¹ Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s. 200.

² Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nidaların fonetik xüsusiyyətləri // ADU-nun «Elmi əsərlər»i, dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: ADU nəşri, 1972, № 5, s. 69.

hissələrini xüsusi şəkildə qruplaşdırmır, isimlərdən başlamış ta təqlidi sözlərdək bütün nitq hissələrini sıra ilə araşdırır: isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf, modal sözlər, önlüklər, bağlayıcılar, ədatlar, nidalar və səs təqlidi sözləri. 1976-cı ildə çap olunmuş «Müasir rus dili» kitabında nidalar hissi adlandırmayan, eyni zamanda, nominativ funksiyadan məhrum olan dil vahidləri kimi göstərilir və məhz bu xüsusiyyətinə görə nida digər nitq hissələrindən fərqlənir. Ümumiyyətlə, əksər dilçilik tədqiqatlarında belə bir prinsip əsas götürülür ki, nida həyəcan, hiss və emosiyaları ifadə edən səs siqnalıdır, söz deyil. Lakin dilimizdə *təəssüf, əfsuslar, heyif* və s. kimi sözlər nidaya aid edilirsə, onda deyə bilərik ki, nidalar da sözdür, təkcə səs siqnalı olmaqla kifayətlənən vahidlər deyil. Deməli, nidaların dil sistemindəki mövqeyi onun ikili funksiya daşması nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Həqiqətən də *vay, oy, of, nu, ax, ex, bəh-bəh, pəhə* və s. bu qəlibdən olan nidaların mövcudluğu həmin vahidlərin nominativ funksiyaya malik söz kimi deyil, hiss, həyəcan, emosiya ifadə edən səs siqnalı kimi qəbul edilməsinə yol verir. Nidanın dildə bəzən nominativ və səs siqnalı olmaq funksiyasına, bəzən isə yalnız səs siqnalı kimi çıxış etmək səlahiyyətinə malik olan vahidlər kimi səciyyələndirilməsini qeyd etmək olar.

Göründüyü kimi, həmin tədqiqatda nidalar nominativ funksiyaya malik olmayan dil vahidləri kimi təqdim edilir. Lakin bununla belə müəlliflər bu vahidləri söz adlandırır. Deməli nida söz kimi qəbul edilirsə, müəyyən mənada nominativ funksiyaya malikdir. Eyni zamanda, dilçilikdə belə bir fikir də var: «Köməkçi sözlər isə tarixilik etibarilə isim olub, müasir dövrdə öz müstəqil leksik mənasını saxlamaqla sözlərə qoşularaq bu və ya başqa köməkçi vəzifə də daşıyır».¹ Həqiqətən də köməkçi nitq hissələri tarixən müstəqil leksik mənası olan sözlərdən əmələ gəlib, müasir dildə köməkçi rola malikdir. Nidalar nəzəriyyəsinin mahiyyətində, özəyində o dayanır ki, insanın çıxardığı təbii səslərdə, yəni nidalarda səs və məna hələ ayrılmaz olmuş, zaman keçdikcə həmin səslər, yəni nidalar sözlərə çevrilmiş, nəhayət, söz və məna bir-birindən ayrılmışdır. Deməli, nidaların mənşəyi nominativ funksiyaya malik sözdür, sözdən törənmişdir və bu proses uzun bir inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Müasir dillərdə bir sistem təşkil edən nidalar söz kimi çıxış etmək imkanını hələ də saxlamışdır. Bəlkə də elə bu amillə bağlı olaraq nidalar nəinki təkcə söz hesab edilir, hətta bəzi tədqiqatlarda əsas nitq hissələri sırasına da daxil olur. Məsələn, fin-üqor dillərində nitq hissələri problemindən danışan V.İ. Lıtkin nidaları əsas nitq hissəsi kimi təqdim edir.²

Bəlkə də nidanın elə bu ikili funksiyaya malik olmasından çıxış edərək inkar etmək olmaz ki, dil sistemi və dil quruluşu anlayışları dilin daxili quruluş nəzəriyyəsinin mühüm məsələlərindən biri olub, ümumi dilçiliyin hələlən tam

¹ Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1971, s. 261.

² Лыткин В.И. Части речи в финно-угорских языках / Тезисы докладов на открытом расширенном заседании ученого совета, посвященном дискуссии о проблеме частей речи в языках разных типов. Москва, 1954, 28-30 июня, с. 126

həll olunmamış problemlərinə daxildir.

XX əsrin ortalarından başlamaqla yazılan dilçilik əsərlərində nidaların, ümumilikdə nitq hissələrinin təsnifinə konkret və sistemli yanaşma hiss olunur. Məsələn, 1938-ci ildə yazılmış «Qrammatika» kitabında nida bəhsinə xüsusi yer verilir və bu dil vahidinə obyektiv münasibət bildirilir.¹ 1951-ci ildə yazılmış «Azərbaycan dilinin qrammatikası» adlı əsərdə nida bəhsini C.Əfəndiyev işləmiş və müəllif nidaları söz hesab edərək onları xüsusi nitq hissəsi kimi səciyyələndirmişdir. Nidaların sistemli şəkildə araşdırılması baxımından M.Hüseynzadənin tədqiqatı fərqlənir. O, «Müasir Azərbaycan dili» kitabında nidanı köməkçi nitq hissələri sırasında verir.² Eyni bir mövqəyə Y.Seyidovun «Azərbaycan dilinin qrammatikası» əsərində də özünü göstərir.³

Köməkçi nitq hissələrinə həsr edilmiş tədqiqatların bir qismində hətta nidanın heç adının çəkilməməsinin şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələrindən danışan F.Zeynalov bu ad altında ədatlara, bağlayıcı sözlərə, köməkçi adlara, modal sözlərə geniş yer verdiyi halda, nidaları bu sıraya qatmamış, yalnız türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixi ilə bağlı bu nitq hissəsinə də cüzi yer ayırmışdır. Müəllif türk dillərinin qədim yazılı abidələrində nidaların az işlənməsi, yaxud heç işlənməməsi qənaətinə gəldiyindən, yaxud bu sözlərin cümlə üzvlərinin bir-birinə bağlanması heç bir funksiya daşımamasına istinad edir.⁴

Q.V.Arxaşelski, A.N.Kononov, L.N.Xaritonov kimi görkəmli türko-loqlar və nidalardan dissertasiya yazan S.Usmanov, Ş.Sarıyev, S.İmanaliyev, R.Kunqurov, K.Hacıyev və başqa dilçilər nidaların təsnifi bərədə vahid rəyə gələ bilməmişlər. Nidaların hüdudunun müəyyənləşdirilməməsi və bəzi oxşar cəhətlərinə görə təqlidi və vokativ sözlərin nidalara daxil edilməsi bu məsələnin həllini çətinləşdirmişdir.

Nidaların tədqiqi tarixinə nəzər yetirdikdə, belə bir qənaətə gəlinir ki, ümumi dilçilikdə nida haqqında kifayət qədər yazılsa da, bu tədqiqatlar sırf təsviri xarakter daşıyır. Eyni zamanda belə bir təəssürat yaranır ki, nida köməkçi nitq hissələri sırasında ən mübahisəli və hələ də öz həllini tam şəkildə tapmayan sözlərdir.

Dissertasiyanın II fəslı «**Nidanın nitq hissələri arasında mövqeyi**» adlanır. Bu fəsil beş yarımbaşlıqdan ibarətdir: 1. Nida köməkçi nitq hissəsi kimi; 2. Nida və modal sözlər; 3. Nida xüsusi nitq hissəsi kimi; 4. Nida və təqlidi sözlər; 5. Nida və vokativ sözlər.

Nidaların tədqiq tarixi araşdırılarkən məlum oldu ki, bu sözlər nitq hissələrinin təsnifi məsələsində izahını müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə

¹ Dəmirçizadə Ə.M., Quliyev D. Qrammatika (I hissə). Morfoloqiya. Natamam və orta məktəb üçün. Bakı: Azərənşr, 1938, s. 73.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya. Bakı: Maarif, 1973, s. 286.

³ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloqiya. Bakı: BDU nəşri, 2000, s. 183.

⁴ Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 40.

tapmışdır. Belə ki, bir müddət köməkçi nitq hissəsi kimi təsnif edilən nida sonradan ayrılıqda xüsusi nitq hissəsi kimi verilmişdir. Nidaya söz kimi yanaşanlar onu köməkçi nitq hissələrinin sırasına aid etmişlər. Başqa bir mövqə tərəfdarları, nidaya söz kimi yanaşmayanlar isə bu vahidləri xüsusi nitq hissəsi kimi təsnif etməyi münasib bilmirlər. Nidalara söz kimi yanaşılmamasının bir səbəbi də odur ki, çox zaman nidalar mimemlər və ya səs təqlidi sözlərlə eyniləşdirilir. Bunun başqa bir səbəbi də belə izah edilə bilər ki, köməkçi nitq hissəsinə aid edilən sözlər bir-birindən sintaktik roluna və ya mövqeyinə görə ayrılıqda bilir. Məsələn, qoşma sözə qoşularaq müəyyən qədər ismin hallarının funksiyasını yerinə yetirirsə, bağlayıcı sintaktik mövqeyinə görə qoşmadan fərqlənir. Nidanın isə belə bir imkanı, demək olar ki, yoxdur. O, emosionallığın, hiss-həyəcanın ifadəçisi kimi çıxış edir və hətta hiss-həyəcanı adlandırmağa xidmət edir. Məsələn, əgər *urra, baho, ox, ex, ay* və s. kimi nidalar hiss-həyəcan ifadəçisi kimi çıxış edərsə, *təəssüf, əfsus, aman, жалъ, боже мой, бәрәкallah, маşallah* kimi nidalar, göründüyü kimi, danışanın hiss-həyəcanını, emosiyasını adlandırır. Əgər nidalar söz olmasaydı, onda asanlıqla biri digərini əvəz edə bilərdi. Daha doğrusu, «təəssüf» sözü yerinə «maşallah» ifadəsini işlətmək mümkün olardı və nidanın da, digər köməkçi nitq hissələrində olduğu kimi, sinonim cərgə (*of, uf, ah, heyhat, təəssüf, urra, aman*), antonim cərgə yaratması (*urra-vaxsey, urra-жалъ*), omonim ola bilməsi (*vay, ay, ox, təəssüf, heyrat, брощь ты, боже*) və s. göstərir ki, nidalar da söz kimi qəbul edilmək hüququna malikdir. Digər köməkçi nitq hissələrində olduğu kimi, nidalar da məna çalarlarına görə omonimlik təşkil edə bilər. Məsələn, *ah* nidası həm təəccüb, həm sevinc, həm də təəssüf məqamında işləyə bilər.

Dilçilik əsərlərində nidaya heç bir qrammatik vəzifə daşımayan nitq hissəsi kimi yanaşılsa da, onların müstəqil nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında dayanan dil vahidi kimi qəbul edilməsi faktı da mövcuddur. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasını araşdıran M.Hüseynzadə bu haqda yazır: «Nidalar müstəqil sözlərdən əmələ gəlmiş və müstəqil nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir mövqə tutur. Odur ki, nidaları nə əsas nitq hissələrinə, nə də köməkçi nitq hissələrinə aid etmək olur».¹ Bu baxımdan nidaları mövqeyinə görə iki cür təsnif etmək olar: 1. Əsas nitq hissəsi ola bilməyən nidalar; 2. Müstəqil mənaya malik söz kimi işlənən nidalar. Birinci qrupa aid olunan nidalar tamamilə nidaya çevrilmiş və əsas nitq hissələrindən təcrid olunmuş ifadələrdir. Və bir qayda olaraq emosionallığın, hiss-həyəcanın ifadəçisi kimi çıxış etmək imkanına malik olan sözlərdir. İkinci qrupa aid edilən nidalar isə həm müstəqil mənaya malik söz kökü kimi, həm də nida kimi işlənənlərdir.

Nitq hissələrinin təsnifatında əksər hallarda nə əsas, nə də köməkçi nitq hissəsi kimi özünə yer tapmayan nida ya köməkçi nitq hissəsi kimi, ya xüsusi nitq hissəsi kimi təsnif edilmək hüququna malikdir, buna görə də həmin nitq

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Maarif, 1973, s. 266.

hissələri adı altında təsnif edilən söz qrupları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməlidir.

Köməkçi nitq hissələri baxımından rus və Azərbaycan dillərində eyniyyət təşkil edən məsələlərdən biri də bağlayıcılarla əlaqədardır. Belə ki, hər iki dildə onlar cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında sintaktik, qrammatik, habelə məntiqi əlaqə yaratmaqda müstəsna əhəmiyyətə malikdir, daha doğrusu, bu vəzifə onların sintaktik mövqeyidir. Rus dilçiliyində sintaksis və morfologiyaya aid edilən əsərlərin, demək olar ki, hamısında qeyd edilir ki, bağlayıcılar köməkçi nitq hissələri kimi morfologiyada öyrənilsə də, onların daşdığı sintaktik vəzifələrdən sintaksisdə danışılır.¹ Azərbaycan dilinin köməkçi nitq hissələri sırasında da bağlayıcılar cümlə üzvləri və cümlənin tərkib hissələri arasında qrammatik, məntiqi əlaqə yaratmaqda müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hər iki dil üçün bağlayıcıları eyniləşdirən bir məsələ həm də odur ki, bu dil vahidləri söz yaradıcılığında aktiv iştirak etsə belə, köməkçi söz yaratmağa xidmət edir.

Rus və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələri arasında bir-birindən kəskin fərqlənməyən nitq hissələrindən ikincisi qoşmadır. Bu sözləri hər iki dil üçün fərqli edən xüsusiyyət onların söz önündə və ya söz sonunda işlənməsidir, başqa sözlə desək, qoşma rus dili üçün predloqdursa, Azərbaycan dili üçün posleloq sayıla bilər. Ancaq onların məzmunundakı mahiyyət eynidir, yəni həm predloq (önlük), həm də posleloqlar (qoşma) halların mənasını dəqiqləşdirir, tamamlayır, eyni zamanda hal formaları ilə ifadə oluna bilməyən mənalara məhz bu sözlər vasitəsilə verilir.

Rus və Azərbaycan dillərində ədatlar bir-biri ilə tam şəkildə eyniyyət təşkil etmir. Hər iki dil üçün bu vahidləri eyniləşdirən cəhət odur ki, ədatlar nitqdə ayrı-ayrı sözlərə, söz birləşmələrinə, bütövlükdə cümləyə müxtəlif mənə çalarlıqları verir, ifadəni səlisləşdirir, fikrin məntiqi quruluşuna kömək edir, cümlədə, nitqdə diqqəti hər hansı sözə, ifadəyə yönəldir. Hər iki dildə ədatlar, əsasən, şifahi nitqdə bədii və publisistik üslublarda işlənilir. Demək lazımdır ki, ədatların mənə bölgüsü də hər iki dil üçün eyniyyət təşkil edir, ancaq rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki ədatların mənə çalarlıqlarına bölgüsü daha zəngindir.

Modal sözlərdə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, modal sözlər Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissəsi kimi öz həllini tapsa da, rus dilində əsas nitq hissəsi sırasında, zərf adı altında təsnif edilir.

Tədqiqatın mövzusu olan nida isə həm rus, həm də Azərbaycan dilində ayrıca nitq hissəsi kimi təsnif edilir, lakin onların hər iki dildə bəzən müxtəlif nitq hissələri ilə qarışdırılması, bəzən də təcrid edilməsi fərqli yanaşmalar nümayiş etdirir. Bu fərqlərin yaranmasına təkan verən əsas səbəb, əlbəttə ki, dilin qrammatik quruluşu olmaqla yanaşı, həm də nidanın semantik bölgüsü

¹ Баранов М.Т., Костяева Т.А., Прудникова А.В. Русский язык. Москва: Просвещение, 1984, с. 420.

ola bilər.

Nidaların mənaları özlüyündə çox müxtəlif və rəngarəngdir. Onların bir qismi kitab sözlərindən əvvəl gəlir, xitabla birgə işlənir, xitaba çağırış mənası artırır, ikisi birlikdə çağırış-xitab bildirən nidalar hesab olunur... Xitabsız işlənən nidalar cümləyə hiss-həyəcan, qorxu, kədər, ağrı, təlas, təəccüb, təəssüf və s. mənalara artırır.¹

Azərbaycan dilçisi K.Hacıyev nidaların araşdırılmasına xüsusi elmi-tədqiqat əsəri həsr etmişdir. K.Hacıyev Azərbaycan dilindəki nidaları iki qrupa bölür: təkmənalı nidalar və çoxmənalı nidalar. Onun fikrincə, «Azərbaycan dilinin nidalarını leksik cəhətdən aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar: 1. Emosional nidalar; 2. Əmr və müraciət bildirən nidalar; 3. Adət və qaydalarla bağlı nidalar».²

Rus dilçiliyində də nidaların semantik təsnifinə münasibət birmənalı deyildir; müxtəlif müəlliflər onları müxtəlif şəkildə təsnif edir. Məsələn, N.M.Şanski və A.N.Tixonovun təsnifində nidalar semantik baxımdan iki qrupa birləşdirilir: 1) emosional nidalar və 2) təhrik (imperativ, əmr) nidalar.³

Nidanın həm Azərbaycan, həm də rus dillərində indiyə qədər verilmiş semantik bölgüsü mütləq səciyyə daşımaqdan məhrumdur, bu bölgüdəki məna çalarlarının qruplaşdırılması şərti xarakter daşıyır. Bu şərtlilik özünü ayrılıqda və kontekst daxilində işlənən eyni bir köməkçi sözün fərqli çalarlarda, hətta fərqli qrammatik mənada çıxış etməsi ilə bir daha göstərir. Ümumi şəkildə nidanın daha aktual və məhsuldar şəkildə ifadə etdiyi məna bölgüsünü aşağıdakı kimi vermək məqsədəuyğundur:

1. **Emosional nidalar** reallığın ifadəçisi olmaqla bərabər danışanın ətraf mühitə, şəraitə, prosesə emosional münasibətini bildirir. Nidaların dilçilikdəki əhəmiyyəti semantik bölgüsü həmin bu qrupa daxil olan yarımqruplara sayəsində təəkkül tapıb. Belə ki, emosionallıq özündə müxtəlif məna çalarlarını: təəccüb, təəssüf, sevinc, kədər, peşmançılıq, istehza, qəzəb, nifrət, kin və s. birləşdirir. Emosionallıq ifadə etmək ümumi məzmun daşıyır və onun konkret məndə kontekstlə əlaqəsi yoxdur, yarımqrup mənaları isə, əsasən, kontekst daxilində təzahür tapır. Məsələn: *ah, of, uf, heyhat, təəssüf, ax, oü, oü-oü-oü, aü da* və s.

2. **Hərəkət bildirən nidalar**. Nidaların bir qismi hərəkət kateqoriyasına meyillli olur və özündə hər hansı bir prosesi ifadə edir. Düzdür, həmin proses əsas nitq hissəsi olan felin ifadə etdiyi formada və şəkildə ətraflı ola bilməsə də, belə tipli nidalarda üzdə deyil, daha dərin qatda olan hərəkətin ifadəsi duyulur. *Eşq olsun, mərhəbə, bərəkəllah, əşşi, dəvayı, брось, черт поберу, извините* kimi nidaların ifadə etdiyi hərəkət ilk baxışdan sezilməsə də, inkar da edilə bilməz.

3. **Vəziyyət və şəraitlə bağlı yaranan hiss-həyəcanı qiymətləndirən nidalar**

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Maarif, 1973, s. 314-315.

² Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nida. Bakı: Nurlan, 2005, s. 83.

³ Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык, II, Москва: Просвещение, 1981, с. 258.

semantik funksiya baxımından ədatlara yaxınlaşır və özündə müəyyən əlaməti ifadə edir: *bəh-bəh, vaxsey, baü-baü, bacma* və s.

4. **Çağırış, xahiş, müraciət bildirən nidalar.** Bu qrupa daxil olan nidalar istənilən dildə işlənmə məhsuldarlığı ilə seçilir və həm rus, həm də Azərbaycan dili təcrübəsindən çıxış edərək deyə bilər ki, bir qayda olaraq, vokativ sözlərlə ya qarışdırılır, ya da, ən azı, müqayisə edilir. *A, ay, ey, e, ay* və s. belə nidalardandır.

Ümumi şəkildə dörd semantik qrupda təsnif etdiyimiz nidaların ədəbi dilin bütün üslublarında məhsuldar şəkildə işləmə bilməsi, əlbəttə, tam şəkildə mümkün deyil. Təbiidir ki, statistik hesablamada məişət üslubu ilə bədii üslub ön yerləri bölüşdürür. Publisistik üslubda işlənsə də, elmi və rəsmi üslublardan birincisində çox az hallarda işləndiyini, ikincisində isə tamamilə işlənmədiyini demək olar.

Nidanın semantik bölgüsü ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, nidanın hansı səbəblərdən bəzən imperativ və vokativ sözlərlə, bəzən isə təqlidi sözlərlə dəyişik salınmasına aydınlıq gətirən bir məqam var. Məlumdur ki, imperativ və vokativ sözlər çağırış, müraciət məqsədilə işlədilən xüsusi söz qrupudur. Əslində, bu sözlərin semantikasında nə sırf adlandırma, nominativ funksiya, nə əlamət, atributivlik, nə də hərəkət, predikativlik özünü bariz şəkildə göstərə bilər.

Səs təqlidi sözlərin semantikasında isə bu əlamətlərin hər biri müəyyən qədər pay götürmüş olsa da, əsas yük hərəkət bildirmənin üzərinə düşür, yəni səs təqlidi sözlər müəyyən prosesi, hərəkəti ifadə edir. Əgər *cır-cır, xor-xor* deyilsə, göz önünə və fikrə, ilk növbədə, bu səslərlə ifadə olunan müəyyən bir proses, hərəkət gəlir.

Nida isə bu baxımdan əlahiddəlik təşkil edir, çünki hər bir dildə digər xüsusi söz qrupları ilə müqayisədə daha zəngin təbəqə təşkil edən bu sözlər həm də adlandırma, nominativlik xüsusiyyətinə malikdir. Atributivlikdən məhrum deyil, əslində bəlkə də daha çox hiss-həyəcanın əlamətini çatdırmağa xidmət edir, eyni zamanda, fellik xüsusiyyətinə də malikdir, predikativlik ifadə etdiyinə görə, hətta cümlə funksiyasında da çıxış edir. Düzdür, cümlə funksiyasında çıxış etməsi onun predikativliyi üçün o qədər də bariz sübut deyil, çünki digər köməkçi nitq hissələri də söz-cümlə funksiyasında çıxış etmək imkanına malikdir. Lakin bu halda onlar daha çox adlıq cümlənin ifadəçisi olur. Nida isə eyni məhsuldarlıqla həm adlıq, həm də xəbər əsasında formalaşan cümləni əvəz edə bilən struktur kimi çıxış edə bilər. Məsələn, *afərin, eşq olsun, urra, хлоп, давай* və s. kimi nidalar predikativlik bildirən söz-cümlə funksiyasında çıxış edirsə, *эй, үбә, ааа, uff* və s. kimi nidalar adlıq cümlənin ifadəçisi kimi çıxış edir, ancaq yenə də hər hansı bir prosesi və qismən də hiss əlamətini bildirir.

Deyənlərlə yanaşı, nida və digər köməkçi nitq hissələri ilə bağlı bir cəhət qeyd etmək vacibdir. Bu, nida, imperativ və vokativ sözlər, səs təqlidi sözlər arasındakı mövcud fərqli semantikadır. Belə ki, vokativ sözlərin əsas funksiyası müraciət, çağırış ifadə etməkdir. Səs təqlidi sözlərin əsas funksiyası

xüsusi səslərlə müşayiət olunan prosesi, hərəkəti ifadə etməkdir, nidaların isə əsas funksiyası emosionallığın ifadəçisi olmaqdır və bu funksiya özünün predikativlik, nominativlik və atributivlik adlanan tərkib hissələri üzərində reallaşır. Həmin tərkib hissələri aşağıdakılardır: 1. hiss-həyəcanı adlandırmaq; 2. hiss-həyəcanın əlamətinin ifadəçisi olmaq; 3. hiss-həyəcanla müşayiət edilən hərəkəti bildirmək.

Nidanın həm ümumi, həm də xüsusi dilçilikdə ayrı-ayrı dillərin qrammatikasını araşdıran əsərlərdə digər köməkçi nitq hissələri ilə, xüsusilə imperativ sözlər, vokativ sözlər, səs təqlidi sözlər, bəzən də ədatlarla qarışıq salınması məhz nidanın semantikasında bu üçlüyün, yəni nominativlik, atributivlik və predikativliyin sintezinin müşahidə edilməsidir. Dilçilikdə nidaları qrammatik və leksik məna baxımından aşağıdakı kimi təsnif etmək daha məqsəddüeyğundur və eyni zamanda, bu təsnifat nidanın digər köməkçi nitq hissələri ilə dəyişik salınmamasına kömək edə bilər, sözün qrammatik mənasının müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirən dilçilik faktoru kimi çıxış edə bilər: feli nidalər; emosional nidalər; imperativ məzmun daşıyan nidalər; şiddətləndirici nidalər.

Feli nidalər təsnifini verdiyimiz digər nidalardan bir qədər fərqlənir. Bu fərqlilik onun emosional imperativ məzmunlu və şiddətləndirici nidalarla müqayisədə daha üstün qrammatik göstəriciyə malik olmasıdır. Feli nidalər həm bitmiş, həm davam edən, həm də ani hərəkəti bildirir:

Bəs niyə dəyişdi, hanı müqəddəs

Heyif, Məmməd Araz, çağlarımıza (M.Araz)

Emosional nidalər adresantın, yəni danışan şəxsin hərəkət və əlamətdən uzaq sırf hiss-həyəcanının ifadəçisidir, yəni emosional münasibəti ifadə edən dil vahidləridir: *Ба! Друг старый, мы давно знакомы* (A.C.Грибоедов); *Ву-вау! Bərəkallah belə oğullara!* (Ə.Muğanlı).

İmperativ məzmun daşıyan nidalər semantik bölgü baxımından sırf müraciət məqamında işlənən sözlərdir və demək lazımdır ki, belə sözlər nidalər sırasında yüksək məhsuldarlıqla işlənən vahidlərdir: *О госноду, помилуй нас* (Достоевский); *Mənim ürəyimi qopardın, ey dost, // Tullama uzanıb gedən yollara* (S.Rüstəmxanlı).

Şiddətləndirici nidalər semantik baxımdan emosional nidalara da aid edilə bilər, lakin bu nidaların ayrıca bir qrup kimi verilməsi onların ədat və modal sözlərə yaxın olması ilə əlaqədardır və bir çox hallarda nidanın təkrarlanması ilə reallaşır. Bu fakt da sifətin şiddətlənmə dərəcəsinin göstəricisidir: *Aman-aman-aman, bu qız nələr danışır?* (Ə.Vəliyev); *Да работать, ух-ух-ух, ссрдита.* (H. Некрасов)

Nidaların bu verilən ümumi bölgüsündə də xırda təfərrüatına qədər verilmiş bölgüdə olduğu kimi, mənalandırma zamanı intonasiya, daha doğrusu jest və mimikadan geniş istifadə edilməlidir, çünki məlum həqiqətdir ki, nida cümlədə cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlanmaq hüququndan məhrumdur və təbiidir ki, onları cümləyə bağlayan cümlə üzvü kimi olmasa da,

cümlə vahidi kimi çıxış etməyə imkan yaradan məhz intonasiyadır.

Modal sözlər və nidalar istənilən dilin leksikasında, lüğət tərkibində xüsusi təbəqə təşkil edən dil vahidləridir. Bu dil vahidləri leksik-semantik baxımdan bir sıra özəlliklərə malikdir. Məhz bu özəlliklərin nəticəsidir ki, onu müxtəlif sistemli dillərdə ayrı-ayrı nitq hissələri, söz qrupları sırasında verirlər. Azərbaycan dilində modal sözlər köməkçi nitq hissələri sırasında verilsə də, nidaların mövqeyi sabit olmamış, ona müxtəlif nəzər-nöqtəsindən yanaşaraq, izahat verən tədqiqatçılar bu dil vahidlərini bəzən köməkçi nitq hissələrinə aid etmiş, bəzən isə xüsusi nitq hissəsi kimi təsnif etmişlər. Bu vahidlərin vokativ sözlərlə eyniləşdirməsinə də cəhdlər edilmişdir. Təbiidir, çünki nida da sözdür, onun müstəqil leksik mənaya malik olmamasına hökm verilsə də, heç bir tədqiqatda onun bu məziyyətdən tam məhrum olması barədə məlumata rast gəlinmir.

Nidalara bu cür yanaşma belə bir rəy formalaşdırır ki, əgər bu dil vahidi milli səs tərkibinə malikdirsə və həmin dil daşıyıcılarının özlərinin yaratdığı ifadələdirsə, deməli, birmənalı şəkildə nominativ funksiyaya malik vahidlər kimi qiymətləndirilməlidir və dilin morfoloji sistemində nitq hissəsi kimi qəbul edilmək hüququna malikdir. Məsələn, Azərbaycan dilində *təəssüf*, *maşallah*, *əfsus*, rus dilində *молодец*, *боже* və s. kimi nidalar millilik əxz edən ifadələrdir. Buradakı millilik anlayışı nisbi xarakter daşıyır. Çünki dilxarici amillərlə bağlı olaraq dilimizə ərəb, fars mənşəli nəinki təkcə nidalar, o cümlədən, bütün nitq hissələrini əhatə edən sözlər kifayət qədər daxil olub.

Azərbaycan və rus dillərində nida verbal kateqoriya kimi bir sıra formal xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların da arasında birinci yeri semantik xüsusiyyətlər tutur, eyni zamanda, spesifik formal, az da olsa, qrammatik əlamətlərə də fikir vermək lazımdır. Əlbəttə, istənilən nitq hissəsində olduğu kimi, nidanın da müasir dildə paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin dərindən dərk edilməsi üçün onun tarixi inkişafına nəzər yetirmək vacibdir. Bu zərurət ona görədir ki, hər bir dilin qrammatik quruluşunun inkişafında daim iki ənənə müşahidə olunur. Bunlardan birincisi sabitlikdirsə, ikincisi dinamiklikdir. Bu iki ənənə dialektik vəhdətdə təzahür edir. Deyilənləri təkcə sevinc, şadlıq mənə çaları ifadə etmək üçün istifadə olunan nidaların tarixən bir-birini əvəzləməsində aydın görmək mümkündür. Əgər biz XXI əsr kütləvi informasiya vasitələrində, ümumilikdə dilin bütün sferalarında hədsiz sevinci ifadə etmək üçün *uau* nidasından, həmin çaları məişətdə, sayə danışq dilində digər bir ekvivalentdən – *yes* kəlməsindən istifadə ediriksə, XX əsrin ortalarından başlamaqla həmin çalar *ura*, *urra* nidaları ilə ifadə edilirdi. Daha əvvəlki dövərə nəzər salsaq, hədsiz sevinc və şadlıq çalarını *bəh-bəh*, qismən də *paho* nidası ilə ifadə edildiyinin şahidi olurıq.

Müxtəlif sistemli dillərdə təbiət səslərinin dil səsləri ilə ifadə edilməsi məhz insanın eşitmə və qavramasının təzahürüdür. Bu səbəbdən həmin dil vahidləri müəyyən dərəcədə ümumbəşərilik kəsb edə bilər. Həmin vahidlərin milliliyi təqlidi sözün özəyini təşkil edən ümumi səs fonunun məzmununda o

qədər də dəyişiklik yaratmayan səs əvəzlənmələri ilə ölçülür. Pişiyin, itin, xoruzun və digər heyvanların çıxardığı səslərin müxtəlif sistemli dillərdə ifadəsinə fikir versək, təqlidi sözlərin hətta totalizm kimi çıxış edə bilməsini də deyə bilərik. Nidaların təqlidi sözlərdən fərqli olaraq təbiətdəki səslərin yamsılanması əsasında yaranmaması onların bütün dillər üçün eyni fonetik tutuma malik olmasına yol vermir. Ancaq müxtəlif sistemli dillərin emosionallığa, fikrin ifadəsinə xidmət edən həmin dil vahidləri arasındakı səs oxşarlığı bu fikrin aksiom kimi qəbul edilməsinə mane olur. Məsələn, çağırış məqsədi ilə işlədilən *ey*, etiraz, təsəlli, kədər mənası bildirən *eh* (*əx*), şadlıq, təəccüb, istehza mənalari bildirən *aha* (*aza*), ağrı, əzab, təəssüf mənalari bildirən *uy*, *uf*, nifrət, qəzəb, şadlıq mənalari bildirən *ax*, *ah* (*ax*) nidaları deyilənlərə bariz nümunədir və təbiidir ki, emosiyaların insan beynindəki assosiativ əlaqəsi ilə sıx bağlıdır. Deməli, nidalar bir daha sübut edir ki, dil işarəsi psixi mahiyyət kəsb edir.

Nidaları təqlidi sözlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət yuxarıda göstərilirdiyi kimi, işləndiyi dildə istifadə dairəsinə görə hər zaman eyni hüquqa, səlahiyyətə malik olmamasıdır. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələrini sistemli şəkildə araşdıran K.Hacıyevin nidaların arxaikləşməsi ilə bağlı fikri birmənalı şəkildə qəbul edilə bilər. Lakin müəllifin «Alınma nidalarda olan bu cür köhnəlmə təqlidi sözlərdə, əsasən, müşahidə olunmur»¹ hökmünün birinci hissəsi müəyyən mənada özünü tam doğrultmur. Nidalar da, hər şeydən əvvəl, sözdür və yuxarıda göstərilən dublet nidalardan birinin istifadədən çıxması dil sisteminə xas qanunauyğunluqdur.

Dilin leksik səviyyəsində xüsusi bir təbəqə təşkil edən nidalar və təqlidi sözlərə tədqiqinə həmin mümkün prizmalardan yanaşırsa, bu dil vahidləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər aydın izahını tapa bilər.

Nidalar da, təqlidi sözlər də obyektiv aləmdəki verbal xüsusiyyətlərin ifadəsinə xidmət edir, yəni nida insanın keçirdiyi hiss və həyəcanın ifadəsi, təqlidi sözlər isə eşitmə və görmə təsəvvürlərinin dildə ifadəsi məqsədi ilə yaranıb. Təqlidi sözlər canlı və cansız təbiətin müxtəlif səsləri və hadisələrini obrazlı şəkildə əks etdirirsə, nida insan təfəkkürünü, hiss-həyəcanını poetik şəkildə ifadə etdirir, hər iki nitq hissəsi nitqə canlılıq, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq, əyanilik xüsusiyyətləri verir. Misallara müraciət edək:

Elə bu vaxt yaxındakı bir dərədə

Quş oxuyur...

Onun dərli nəğməsindən

Dağ-dərələr bihuş olur.

-- *Bup-bu!*

-- *Bup-bu!*

-- *Ah*, nədir bu? (B.Vahabzadə)

¹ Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nidaların fonetik xüsusiyyətləri // ADU-nun «Elmi əsərlər»i, Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: ADU nəşri, 1972, № 5, s. 64

Verilən nümunədə hansısa quşun çıxardığı səsi təqlid edən «bup-bu» ifadəsinin poetikliyə, şeirin ahənginə, dilin canlılığına xidmət etməsini inkar etmək olmaz və burada təbiidir ki, hiss-həyəcan ifadəsini önə çəkmək düzgün deyil. Bu semantik yük «ah» nidasının üzərinə düşür.

Nidalar və təqlidi sözlərin oxşar xüsusiyyətləri bunlardır: 1. Həm nidalar, həm də təqlidi sözlər ekspressivlik, emosionallıq ifadə edir; 2. Həm nidalar, həm də təqlidi sözlər nominativ, adlandırmaq funksiyasından məhrumdur, hər iki qrup söz yalnız ifadə etmək funksiyasına malikdir.

Bu ümumilik bəzi hallarda təqlidi sözlərlə nidaların qarışdırılmasına yol verir. Məsələn, rus dilində *мсс, цыц* kimi sözlər nida bəhsində öz təsnifatını tapıb.¹ Həqiqətən də bədii dildə elə faktlara rast gəlinir ki, köməkçi söz funksiyasından çıxış edən ifadələrin nidaya, yaxud vokativ sözə aid olub-olmaması müəyyən təəddüd yaradır: «- Ишь ты, господи... Соскучились по братце... А я ведь и не знал! Так это ихняя собачка? Очень рад... Возьми ее. Собачонка ничего себе... Шустрая такая... Цап этого за палец! Ха-ха-ха... Ну, чего дрожишь? Ppp...Pp... Сердится, шельма... цуцк этакий...» (А.П.Чехов). Məndə nidalardan başqa «*ха-ха-ха*», «*rrr...rrr*» ifadələrinin təqlidi söz, yoxsa nida kimi işlədildiyi barədə hökm vermək olmur. Çünki bu ifadələr həm sırf emosiyaya, həm də emosiyaların təqlidinə xidmət edir.

Uzun müddət ümumi dilçilikdə vokativ sözlər nidalara daxil edilsə də, sonradan imperativ nidalar kimi təqdim edilmiş, bir qədər sonra isə bu sözlərin mövqeyi dilin qrammatikasında daha da dəqiqləşdirilmiş və ayrıca olaraq vokativ sözlər, yaxud imperativ sözlər kimi adlandırılmışdır. Burada bir dəqiqləşdirilmə aparılmalıdır. Belə ki, mövcud dilçilik tədqiqatlarında imperativ sözlər iki böyük qrupa ayrılır. Bu qrupların birincisinə vokativ sözlər, ikinci qrupa isə diffuz sözlər aid edilir.²

Həmin söz qruplarından məhz vokativ sözlər nidalarla uyğunlaşdırıla bilər. Diffuz səslər isə daha çox təqlidi sözlərə uyğun gələn dil vahidləridir. Çünki onlar səs tərkibi kimi çıxış edir və üzvlənməyən dil vahidləridir. Həmin səs kompleksləri söz deyil, hətta dilin izahlı lüğətində də özünə yer tapmır və insan təfəkküründə müəyyən hadisənin, prosesin yaratdığı səsi ifadə edir. Məsələn, rus dilində «*быррр, фу, тпру, тпруи*», Azərbaycan dilində ləpələrin çıxardığı «*şış*» səsi, sakitliyə işarə edən «*тсс*» və s. səs kompleksləri dilxarici hadisə olduğundan dillərin izahlı lüğətində özünə yer tapmır və fizioloji proseslərlə əlaqədar olduğundan müxtəlif sistemli dillər üçün eynilik təşkil edə bilir. İzahdan da görüldüyü kimi, diffuz sözlərin nidalarla eyniləşdirilmək imkanı yoxdur. İmperativ sözlərin digər qrupunun, vokativ sözlərin isə mahiyyətinə görə nidalarla eyniləşdirilmək imkanı daha çoxdur. Çağırış

¹ Баранов М.Т., Костяева Т.А., Прудникова А.В. Русский язык. Москва: Просвещение, 1984, с. 168.

² Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Москва-Ленинград: Учпедгиз, 1947, с. 496.

bildirən sözlərlə çağırış məqamında işlənən nidalar arasında ilk baxışda oxşarlıq, hətta eynilik sezilsə də, məsələnin dərinliyinə, mahiyyətinə varanda bunların fərqli məqamlarda işləndiyinin şahidi olmaq mümkündür. «İmperativ və nida sözlər arasında istər mənə, istər vəzifə, istərsə də quruluşca çox mühüm fərqlər olduğundan bu iki müxtəlif dil hadisəsini eyniləşdirmək düzgün deyildir».¹ Çünki nidalər verbal funksiyaya malik dil vahidi kimi danışanın obyektiv ələmə olan münasibətini təzahür etdirir. Vokativ sözlər isə yalnız çağırış və müraciət məqamında işlənən söz qruplarıdır. Lakin çağırış məqsədilə işlənmələri qeyri-ixtiyari olaraq imperativ sözlərlə nidaların müəyyən mənada eyniləşdirilməsinə imkan verir. Həmin nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün ilkin olaraq bir cəhəti yadda saxlamaq lazımdır. Bu cəhət odur ki, nidalər insanın obyektiv ələmə subyektiv münasibətinin təzahürüdür, vokativ sözlər isə insan arzu-istəyini, onun iradə xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Nidalarla çağırış məqamında işlənən vokativ sözlər arasında oxşarlıq özünü bir qayda olaraq leksik-semantik baxımdan xalis vokativ sözlərdə göstərir. Vokativ sözlər leksik-semantik baxımdan iki yerə bölünür: 1. xalis vokativ sözlər; 2. situativ vokativ sözlər. Xalis vokativ sözlər insan və heyvanlara adları ilə deyil, emosionallıq, modallıq ifadə edən xüsusi maddi qabığa malik müraciət vahidləridir və məhz xüsusi fonetik tərkibə və maddi qabığa maliklik həmin vahidləri çağırış məqamında işlənən nidalara yaxınlaşdırır. Situativ vokativ sözlər isə, adından da göründüyü kimi, mətnin yaratdığı situasiya ilə əlaqədar meydana çıxır. Burada sözün fonetik tərkibində qrammatik şəkilçilər müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və tarixi baxımdan bu ünsürlər artıq qrammatik funksiyasını itirmiş, sözün başlanğıc formasına daxil olmuş və daşlaşmış şəkilçilərdir. *Canım, balam, qadası, əmican, xalacan* kimi vokativ sözlər situativ vokativ sözlərdir və müstəqil sözlərlə, əsas nitq hissələri ilə qrammatik şəkilçilərin, ədatların, hətta müstəqil sözlərin birləşməsindən yaranmış bu dil vahidləri nidalarla qarışıq salına bilməz. Situativ vokativ sözlərin emosionallıq və müəyyən mənada modallıq kəsb etməsi isə bu dil vahidlərini semantik və məzmun baxımından nidalarla yaxınlaşdırır.

Vokativ sözlərlə nidaların fərqli dil vahidləri olması, yəni onların ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil edilməsi özünü adi bir məntiqdə də aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu tip sözlərin leksik mənasından danışarkən obyekt əsas götürülür və ön plana çəkilir. Obyektə münasibətdən və müraciətdən asılı olaraq vokativ sözlər üç qrupa bölünür: 1. İnsanlara müraciətlə işlədilən vokativ sözlər; 2. Heyvanlara müraciətlə işlədilən vokativ sözlər; 3. Quşlara müraciətlə işlədilən vokativ sözlər».²

Nidanın leksik mənə baxımından bölgüsü isə daha zəngindir və onun yalnız bir mənə qrupu, yəni müraciət məqamında işlənən nidalər vokativ sözlərlə leksik bölgü baxımından eyniyyət təşkil edir. Təkcə belə kiçik bir

¹ Виноградов В.В. Указ. работа, с. 496.

² Насиёв К.В. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çayıoğlu, 1999, s. 120.

məqsəd oxşarlığından çıxış edərək nida və vokativ sözləri eyni bir nitq hissəsi kimi təqdim etmək hər hansı bir dilin qrammatik sisteminin qeyri-dəqiqliyinə səbəb olar, onun zənginliyinə xələl gətirər.

Dissertasiyanın III fəslı «**Nidanın fonetik xüsusiyyətləri və mətn texnologiyasında əhəmiyyəti**» adlanır. Bu fəsil üç bölmədən ibarədir: 1. Nidanın fonetik və fonogrammatik xüsusiyyətləri; 2. Nidanın qrammatik xüsusiyyətləri; 3. Nidanın mətn texnologiyasında əhəmiyyəti.

Nidaların mətndə yaratdığı intonemləri təsnif etməzdən əvvəl fonogrammatik vasitə olan intonasiyanın mahiyyəti barədə qısa məlumat verməklə nidanın fonogrammatik xüsusiyyətinə aydınlıq gətirməyi məqsədəuyğun sayırıq.

İntonasiyanın funksiyası cümlələr arasında incə emosional münasibətlər yaratmaqdır. Cümlələr arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək, mətndə emosionallıq və məna çalarlıqları yaratmaqda onun rolu böyükdür. A. Axundov intonasiyanın bir neçə vəzifə yerinə yetirməsindən danışarkən, onun əsas beş funksiyası olduğunu göstərir: I. «Nitq axımının üzvlənməsini təşkil etmək; II. Üzvlənmə vahidlərini paradigmatik qarşılaşdırmaq; III. Üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək; IV. İntonasiya vahidlərinin üsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək; V. Emosional və məna çalarlıqları ifadə etmək».¹

Nidanın mətndə yaratdığı intonasiya üçün bu bölgülərin hamısı xarakterikdir. Belə ki, bu xüsusiyyətlər cümləni melodik, ritmik, intensivlik, temp və tembr xüsusiyyətləri ilə təmin edib, müxtəlif ekspressiv və emosional məna yükünü ifadə edə bilər.

Nidaların fonogrammatik xüsusiyyətləri arasında bu köməkçi sözlərin cümləni və mətni sintaqmlara parçalaması da diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir. Nidanın iştirak etdiyi cümlə intonasiyasına görə nida cümləsidir. Hər hansı bir nidanın işləndiyi cümlə sintaqmlara bölündükdə həmin köməkçi sözlərin yaratdığı durğu, fasilə mütləq nəzərə alınır. Beləliklə, nida cümləni sintaqmlara parçalayan vasitə kimi çıxış edir.

Nidanın fonetik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək üçün onların səs tərkibini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Birsəsli nidalar: *a, ə, e, o, u;*
2. İkisəsli nidalar: *Ua, au, ah, of, uh, ux, uy, eh, ex, əü, əx, yü;*
3. Üçsəsli nidalar: *aha, oho, aqa, ura, ehe, oqo, yəyi, tfu;*
4. Dördsəsli, bir və ikihecalı nidalar: *şükür, marş, ehəy, oxay, okey;*
5. Altısəsli, ikihecalı nidalar: *vaxsey, vaqsey;*
6. Beşsəsli, ikihecalı nidalar: *ay hay, ey vay, ay vay, ay can, ey vah;*
7. Altısəsli, ikihecalı mürəkkəb nidalar: *bəh-bəh, pəh-pəh, bəü-bəü;*
8. Altısəsli, üçhecalı nidalar: *afərin;*
9. Onsəsli, dördhecalı nidalar: *vay dədə, vay və s.*

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s. 295.

Yuxarıda göstərilən bölgünün sayını artırmaq da olar. Bu bölgüdən aydın olur ki, rus dilinə nisbətən, Azərbaycan dilindəki nidalar səs tərkibinə görə daha rəngarəngdir.

Nidalar dildə xüsusi leksik-qrammatik söz kateqoriyasıdır, dəyişməyən nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində də, rus dilində də etimologiyasına görə nidalar iki qrupa bölünür: 1) əsli nidalar və 2) törəmə nidalar. Əsli nidalar yaranışında nida kimi yaranır, hiss-həyəcan, emosiya ifadə edir. Belə nidalar təkhecalı olur və bir, iki, ya üç səsli tərkibə malik olur. Sadə nidaların təkrarından yaranan nidalar da əsli nida hesab olunur.

Törəmə nidalar bu üsullarla əmələ gəlir: 1) İki müxtəlif səs tərkibinə malik nidanın birləşməsi ilə: *ay hay, oxay, oho!* və s.; 2) Bir əsli nida və bir törəmə nidanın birləşməsi ilə: *ay haray, ay aman* və s.; 3) Sabit söz birləşmələri ilə (frazeoloji nidalar): *lanət sənə kor şeytan*; 4) Başqa nitq hissələrindən ya konversiya, ya şəkilçilər, ya da sintaktik üsulla: *diqqət-diqqət, əlvida* və s.

Nida özü də substantivləşmə (konversiya) yolu ilə başqa nitq hissələrinə, əsasən, isimlərə keçə bilir. Dilçilik ədəbiyyatında nidaların substantivləşməsinin iki tipi göstərilir: 1) kökün substantivləşməsi və 2) şəkilçilər vasitəsilə substantivləşmə. Birinci halda nida heç bir morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən isimləşir, ikinci halda isə nida müxtəlif şəkilçilər (məsələn: kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbər şəkilçiləri), habelə qoşma (məsələn: ilə qoşması) qəbul edərək substantivləşir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsli nidalara nisbətən, törəmə nidalar da çox substantivləşir.

Nidalar morfoloji yolla söz yaradıcılığında da iştirak edir; şəkilçilər vasitəsilə nidalardan isim, fel, zərf yarana bilir. 1) Nidalardan isimlər əmələ gəlir: *uf – ufultu*; 2) Nidalardan fellər əmələ gəlir: *haray – haraylamaq, uf – ufuldamaq, heyf – heyfsilənmək*; 3) Nidalardan zərflər əmələ gəlir: *ah-vay – ah-vayla*.

Nida söyləmin intonasiya mənzərəsini dəyişir. Onlar mürəkkəb sintaktik bütövün strukturunda başqa sözlərə intonasiya vasitəsilə əlaqələnin. Məlum olduğu kimi intonasiya dil vahidlərinin qrammatik əlaqə vasitəsidir.

Nidalar leksik əhatə dairəsinə malikdir. Bu əhatə dairəsi nidaların tələbinə uyğun olaraq, özünəməxsus şəkildə qrammatik baxımdan formalaşdırıla bilər. Nidaları çox vaxt hiss və duyğunu adlandıran, nidaların mənasına diqqəti cəlb edən sözlər, semantikasına nidaların məzmunununun söykəndiyi sözlər müşayiət edir. Məsələn: Я хотел было ее поцеловать... Она вскрикнула: «Ай, не он! не он!»– и упала без памяти (Пушкин); Ай Моська! Знать она сильна. Что дает на Слона (Крылов); - А неблагодарность ... ай! Какой гнусный порок (Тургенев). Müxtəlif kontekstual vasitələrin (leksik, qrammatik) sayəsində *ay* nidası burada üç müxtəlif mənanı ifadə edir: 1) qorxu, 2) heyranlıq, 3) təhmət, məzəmmək, tənə.

Nidaların sintaktik xüsusiyyətləri istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də rus dilçiliyində zəif araşdırılmışdır. Dilçilikdə belə bir ənənəvi fikir formalaşmışdır ki, nidanın cümlə üzvləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu sözləri

hərfi mənada, ehkam kimi qəbul etmək doğru deyil. Burası doğrudur ki, nidalar nida kimi cümlə üzvü ola bilmir, cümlənin üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girmir. Lakin cümlənin tərtibində nidaların rolu, hətta funksiyası böyükdür. Aşağıda göstərilən faktlar buna şahidlik edə bilər:

1. Nidaların müəyyən hissəsinin başqa sözlərlə sintaktik əlaqəyə girmək qabiliyyəti vardır. Məsələn: *Uf demə! Bərəkəllah de! Əstəğfüllah elə! Ay-vay edir! Ax-uf çəkmə! və s. – Ай да Надежда Ивановна! Ура Надежде Ивановне!* (Салтыков-Щедрин); *Аму ego! Ну тебя!*

2. Nidalar substantivləşib cümlə üzvü funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: *Скучно так, что ой-ой-ой* (Рылеев); *Baş qoyum dizin üstə, Can verim ay-vay ilə* (Bayatı).

Cümlənin sintaktik tərtibində nidaların iştirakı müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu məqamda nida aşağıdakı funksiyalarda çıxış edə bilər: 1) cümlənin ekvivalenti ola bilər; 2) cümlənin modal komponenti ola bilər; 3) cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər.

Nidaların müxtəlif qruplarının sintaktik fəallığı müxtəlifdir; adları çəkilən funksiyaların heç də hamısı eyni dərəcəli deyildir: onlardan bəziləri nidaların öz təbiətinə uyğundur, digərləri törəmədir və yalnız nidaların başqa nitq hissələri ilə sintaktik qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterini əks etdirir.

Dissertasiyanın III fəslinin sonuncu bölümü «**Nidanın mətn texnologiyasında əhəmiyyəti**» adlanır. Bu və ya digər dilin sintaktik quruluşunun həmin dil daşıyıcılarının, yəni xalqın təfəkkürü, eyni zamanda, bədii ifadə texnologiyaları ilə bağlı olması inkaredilməzdir. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz nida da, cəsarətlə deyə bilərik ki, mətnin nisbi tamlıq məfhumunun müəyyənləşdirilməsində nəinki az da olsa, hətta kifayət qədər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

İntegrasiya olan yerdə, yəni makromətnin yaranmasında, fikrimizcə, nidanın mətnin texnoloji üsürü kimi məhsuldarlıq qazanması şübhə yaradan problemlərdəndir, çünki nidanın mətnin təşkilində açar söz olmaq şansı, demək olar ki, sifirə bərabərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, nidanın dilçilikdə, dilin qrammatikasında və leksik sistemində özünə müstəqil söz kimi yer qazanma hüququ da tam təsdiqini tapmayıb. Təbiidir ki, belə hüquqdan, bu statusdan məhrum olan dil vahidinin makromətdə açar söz kimi, yaxud məhsuldarlıq qazanan vahid kimi qiymətləndirilməsi düzgün olmaz. Nida mikromətnlərin texnologiyasında əhəmiyyət kəsb etmək imkanına malikdir. Belə ki, nida danışanın emosionallığını ifadə edərsə və ekspressivliyə xidmət göstərsə, onun davamlı olması mümkün deyil, çünki danışan uzun zaman kəsiyində eyni bir emosiyada, eyni bir psixoloji durumda tam sabit şəkildə qala bilmir. Ümumi emosionallıq məzmununda müxtəlif emosionallıq çalarları özünü mütləq şəkildə büruzə verməlidir. Yəni danışan hər hansı bir hadisəyə, əşyaya sevinc emosiyasını ifadə edərsə, o, bir mətn daxilində (əlbəttə ki, yalnız bir cümlədən söhbət gedə bilməz) bu hissəni ya bəzən kulminasiya həddini, bəzən orta, bəzən də azalmış minimum həddini nümayiş etdirir. Yəni eyni bir emosiya monotonluq nümayiş etdirmir, yüksələn və enən ton çalarlarına malik

olur. Ona görə də nidanı makromətn texnologiyasının göstəricisi kimi tədqiq etmək mümkün deyil. Məsələn:

Pah, ayağı çarlıq kiçik bir ölkə,

Böyük Firdovsilər yaratdı, bəlkə (S.Vurğun)

cümləsindəki «*pah*» nidası kinayə çaları ilə verilən qəzəbi ifadə edirsə, Vaqifin dilindən verilən

Nifrət! Qan çanağı taclara, *nifrət!*;

Tfu, sənin taxtına, ey çərxi-fələk,

Daşdan yaranmamış, ətdəndir ürək!

cümlələrindəki «*tfu*», «*nifrət*» nidası qəzəbin, nifrətin son həddini ifadə edir.

Nidaların təkrarlanması eyni şəxs və əşyalara yönəldilmiş müxtəlif xitabların işlədilməsi ilə daha aktiv şəkildə müşahidə edilir. Belə ki, nidanın işlədilməsi və eləcə də nidanın təkrarlanması cümlənin xitabının həmcins olması və ya təkrarlanması ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn:

Yaşa, dedi, *ey* qəhrəman! Yaşa, dedi, *ey* Vətən!

Sonra şair dodaqları öpdü ana əlindən.

Gül, *ey* şirindilli ölkə, *ey* çiçəkli, güllü ölkə,

Durnagözlü bulaqların axır bugün, axır yarın... (S.Rüstəm)

Nidanın xitabla həm zahirən, həm də məzmun baxımından oxşarlığı var. Bunların hər ikisi ismin adlıq halında olur, hal şəkilçisi qəbul etmir, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənə bilir və bir qayda olaraq eyni üslubi məqsədə, yəni məzmunu müqəddimə, ekspozisiya rolunu oynamağa malikdir. Nida ilə xitabın sintaktik mövqeyi və funksiyası tamamilə eynidir. Bu eyniyyət yalnız onunla ölçülə bilər ki, xitab da, nida da məzmunca cümlə və onun üzvləri ilə əlaqədar olsa da, qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə əlaqədar olmur. Məntiqi vurğu ilə əlaqəli olmaları da xitabla nidanı yaxınlaşdırır.

Mətn komponentlərinin məntiqi əlaqələnməsinin zəncirvari növündə nida daha çox şeir dilində fəallıq göstərir və belə hallarda çox zaman klassik ədəbiyyatdan məlum olan rəddül-əcüz, sərəpa priyomlarını nümayiş etdirir. Bu əlaqələnməyə nəzər yetirdikdə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, nida həmin əlaqə növündə emosionallığın ifadəçisi olmaqla yanaşı, söz oyununa da xidmət edir. Bunun əsas səbəbi odur ki, danışan hansısa bir qüvvənin təsiri ilə daha dərin emosiyaya qapılır və mənə cəhətdən sabit bir emosiyayı bütün mətn boyu saxlamağa çalışır. Yəni əgər adresat nitqinə təəssüf, yaxud əksinə sevinc, şadlıq bildirən emosional ifadə ilə başlayıbsa, fikrini də həmin emosiya ilə bitirməyə çalışır. Məsələn: «*Ah*, nə üçün Məleykə xanım oxu öziylə gəzdirir, nə üçün qorxur ki, əri görər və ərini başa sala bilməz... *Ah*, günlər, aylar, illər keçəcək, Məleykə xanım balaca oxu gəzdirməkdən bezəcək, tullayacaq bu oxu zibil yeşiyinə, xəyanət edəcək Məleykə xanım... *Ah*, nə üçün? (Elçin); *Ax*, рученьки, мои рученьки – тихонько причитала бабушка. – И куда мне вас положить? И чем мне вас натереть, *ax*, *ax* (B.Астафьев).

Paralel əlaqələnmə həm nəsr, həm də nəzm dilində tez-tez təsadüf edilən məntiqi əlaqələnmə növüdür, sanki nidanın qrammatik xüsusiyyəti və sintaktik

mövqeyi məntiqi əlaqələnmənin məhz bu növünə daha çox imkan verir: *Боже мой, когда же наконец будет солнце? Боже мой, когда же мы пойдем на море* (А.П. Чехов); *Ha, bərəkallah! Xa! xa! xa!...* *Ha, bərəkallah, odu ha!* (İ.Əfəndiyev). Həm rus, həm də Azərbaycan bədii dilindən verilən nümunələrdən görünür ki, təkrarlanan nidalar emosionallığa xidmət etməklə bərabər, danışanların nitqi arasında eyni mənanın ifadə olunmasına və onların əlaqələnməsinə xidmət edir.

Nidaların mətn texnologiyasında əhəmiyyətindən danışarkən onların semantik məzmunundan irəli gələn bir xüsusiyyəti qeyd etmək vacibdir. Bu da nida və xəyali ünsür anlayışları ilə bağlı mülahizələrdir. Ümumiyyətlə, «xəyal» sözü anlayış kimi yaddaşın paylanması prosesini özündə ifadə edərsə, onda xəyali bir işarə kimi, signal kimi qəbul etmək lazımdır. Nidaların xəyali ünsür kimi çıxış etməsi, yəni onun ellipsisə uğraması zamanı bu dil vahidlərinin yaratdığı semantikanı bütünlükdə cümlə öz üzərinə götürmüş olur. Yəni nidanın cümlədə iştirak edib-etməməsi məzmunu o qədər də dəyişdirmir, sadəcə olaraq emosionallığın ifadəsinə nisbi mənada xələl gətirmiş olur. Nidanın xəyali ünsür ola bilməsi onun mahiyyət və məzmunundan irəli gəlir.

Əslində, təfəkkürün ifadəsi olan nitq vahidi sayılan hər bir cümlənin özünün xəyali nidası var, buna görə də nidanın xəyali ünsür kimi çıxış etməsi adi bir nitq faktıdır. Nidanın xəyali ünsür kimi çıxış etməsi ilə bağlı faktların bolluğu mətnin hissələrinin – sintaqmların, ibarələrin, qitələrin funksional xarakteristikasının bütöv bir sistem kimi təqdim edilməsi üçün təsəvvür yaradır. Mətnin ilk cümləsində işlənən nida sonrakı cümlələrdə işlənməsə də, özünün ifadə etdiyi emosiyayı bütöv mətnə paylamış olur.

Xəyali ünsürün təzahür formaları müxtəlif olduğu kimi, nidanın da xəyali ünsür kimi çıxış etməsi müxtəlifliyi ilə fərqlənir.

Hər hansı bir buraxılmış dil vahidinin xəyali ünsürə çevrilməsi özünü üç istiqamətdə göstərə bilər: 1. sırf qrammatik istiqamət; 2. prosodik istiqamət; 3. prosodik – qrammatik istiqamət.

Sırf qrammatik istiqamət daha çox folklor janrlarında və canlı danışmaq dilində müşahidə edilə bilər. Bu zaman predikativliyi, xəbərlik kateqoriyasını, hər hansı bir ortaq sözlü və ortaq sözsüz paralelizmin, ümumiyyətlə, sintaktik paralelizmin tərkib hissələrindən birinin, köməkçi sözlərin, vasitələrin ixtisarı mütləq vasitə sayılır. Nida xəyali ünsürün təzahür formalarının bu istiqamətində vasitə kimi çıxış etmək imkanından məhrumdur.

Prosodik istiqamət supersegment vahidlərin köməyi ilə reallaşır, yəni burada intonasiyanın tərkib hissələri olan durğu, fasilə, pauza, melodiklik, temp, tembr, intensivlik, məntiqi vurğu və s. xəyali ünsürün təzahür formasına çevrilir, eyni zamanda mətnin tərkib hissələrini, sintaktik komponentləri bir-birinə bağlayır. Sintaktik konstruksiyanın real ünsürü kimi çıxış edən nida həm də xəyali ünsür kimi mətnin tərkib hissələrini paradiqmatik əlaqə sayəsində bağlayan ən fəal vasitələrdəndir və bu da məhz xəyali ünsürün təzahür formasının prosodik istiqamətini reallaşdırır.

Prosodik-qrammatik istiqamət isə mahiyyət və məzmun baxımından ikinci istiqamətdən, yəni sırf prosodik istiqamətdən çox da fərqlənmir. Əgər ikinci istiqamətdə nida substansivləşmədən xəyali ünsür kimi çıxış edərsə, üçüncüdə – prosodik-qrammatik istiqamətdə nidanın substansivləşməsi tələb olunur, əks halda, nidanın xəyali ünsür kimi çıxış etməsinin qrammatika ilə heç bir əlaqəsi ola bilməz. Haqqında danışdığımız istiqamət bədii dilin, xüsusi-lə şeir dilinin deyə bilirik ki, əvəzsiz və əlverişli üslubi priyomuna çevrilib. Piruz Dilənçinin «Qardaş vay!» adlı şeirində «vay» nidası həmin funksiyamı yerinə yetirir:

Böyük bir diyaram, böyük torpağam,
Vahid bir millətəm, vahid bayrağam,
Özbəyəm, qırğızam, türkəm, qazaxam,
Qardaş *vay*, soy yoldaş *vay*, elim-obam *vay*!
Vətəndən vətənə gedən yolum *vay*!..

Nidaların mətn texnologiyasındakı əhəmiyyətindən danışarkən diqqəti cəlb edən daha bir problem onların işlənilməsi ilə əlaqəlidir. Belə ki, nəinki təkcə Azərbaycan və rus dillərində, həm də bütün dillərdə müxtəlif səs tərkibinə malik olan nidalar bədii mətnə və danışqda eyni məhsuldarlıqla işlənmir və nida, ilk növbədə, söz olduğuna görə, o, köhnələ bilir və əksinə, prosesin nəticəsi kimi – neologizm kimi çıxış edə bilər. Nidaların hamısının eyni məhsuldarlıq və işlənmə tezliyi nümayiş etdirməməsi, ilk növbədə, həmin sözlərin semantikasından, çox səslənməsindən, quruluşundan asılı şəkildə özünü büruzə verir.

Bunlarla bərabər, rus və Azərbaycan dillərində elə nidalar var ki, ədəbi dilin bütün dövrləri üçün mətn texnologiyasında böyük işlənmə tezliyinə, yüksək məhsuldarlığa malik olmuşdur. Xüsusilə xitabla birgə işlənən *ey, ay, a, oü, eü*, ağrı-acı bildirən *of, uf, ax*, təəssüf, peşmanlıq bildirən *heif, o жалъ*, sevinc bildirən *bah-bəh, pəh* və s. kimi nidalar yuxarıda göstərilən amillərdən asılı olmayaraq dildə yüksək işlənmə tezliyinə malik nidalardır. Eyni zamanda bu nidalar həm şeir, həm qafiyəli nəsr üçün poetexniki detal funksiyasında çıxış edir.

Bu faktlar bir daha göstərir ki, nida dil sistemində nominativ, kommunikativ, ekspressiv məqsədlərə xidmət edən vahid kimi yer qazanıb.

«**Nəticə**»də dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilələrində irəli sürülən fikir və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri dərc olunmuşdur:

1. Nida və modal sözlər // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2006, № 6 (54), s. 32-33
2. Nida və təqlidi sözlər // Filologiya məsələləri, 2007, № 1, s. 61-65
3. Nida dil universalisi kimi // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2007, № 3 (57), s.12-13

4. Междометия и вокативные слова // Вопросы гуманитарных наук, 2009, № 2 (40), s. 156-160

5. Nidanın qrammatik xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2010, № 1 (72)s. 79-81

6. Nida xüsusi nitq hissəsi kimi / Bakı Dövlət Universiteti. «Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri» Cəfər Xəndan Hacıyevin 110 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. 20-21 may 2010. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, s.368-371

7. Фонетические и фонограмматические особенности междометий // Научная мысль Кавказа, 2011, № 2 (66), с. 162-165

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕЖДОМЕТИЯ В ЯЗЫКЕ
(на материалах азербайджанского и русского языков)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, даются сведения о целях, задачах, методах, источниках исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации называется «Из истории изучения междометия». Как в русском, так и в азербайджанском языке междометие используется с древних времен. Поэтому в трудах, посвященных морфологии этих языков, есть сведения о междометии. В диссертации рассматриваются мнения относительно данной темы, высказанные учеными, исследовавшими морфологический строй русского и азербайджанского языков, последовательно излагается история развития мысли о междометии в языкознании.

Во второй главе под названием «Место междометия в ряду частей речи» также рассматриваются различные мнения о месте междометия в системе грамматического строя языка, научно обосновывается данная в сжатой форме семантическая классификация этой особой части речи. Здесь уточняется вопрос о принадлежности или непринадлежности междометию номинативной функции, определяются место и роль междометия в системе грамматического строя языка и среди других частей речи, также проясняются схожие и отличительные черты междометия в сравнении со вспомогательными и собственными словами (на материале обоих языков).

В третьей главе диссертации – «Фонетические особенности и значение междометия в текстовой технологии» – в аспекте общего языкознания излагаются фонетические и фонограмматические особенности междометия (междометие и интонация, междометие и ударение, звуковой состав междометия), определяется позиция, а также значение этой части речи в речевой технологии.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**THE LINGUISTIC ANALYSIS OF THE INTERJECTION
IN LANGUAGE
(on materials of the Azerbaijani and Russian languages)**

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literature.

In “Introduction” are substantiated the urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, is given the information about the main purpose and tasks, methods, sources of the research, approbation and structure of the dissertation.

The first chapter of dissertation work is called «From History of Studying of an Interjection». Both in Russian and in the Azerbaijani languages the interjection is used since ancient times. Therefore in the works devoted to morphology of these languages, there are data on an interjection. In the dissertation work are considered an opinion concerning the given theme, stated by the scientists investigating a morphological system of Russian and Azerbaijani languages, is consistently stated a history of development of thought on an interjection in linguistics.

In the second chapter under the name «The Place of an Interjection Among Parts of Speech» various opinions on an interjection place in system of a grammatical system of language also are considered, the semantic classification of this special part of speech given in the compressed form is scientifically proved. Here the accessory or not accessory an interjection of nominative function is specified, the place and an interjection role in system of a grammatical system of language are defined and among other parts of speech, also clear up similar and distinctive lines of an interjection in comparison with auxiliary and own words (on a material of both languages).

In the third chapter of the dissertation work - «Phonetic Features and Value of an Interjection in Text Technology» - are stated in aspect of a general linguistics phonetic and phonogrammatical features of an interjection (the interjection and intonation, an interjection and an accent, the sound structure of an interjection), is defined a position, and also value of this part of speech in speech technology.

In “Conclusion” are generalized the main principles and results of the research.

На правах рукописи

АТАКИШИЕВ АЛИГЕЙДАР ЮНИС оглы

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
МЕЖДОМЕТИЯ В ЯЗЫКЕ**
(на материалах азербайджанского и русского языков)

10.02.01 – Азербайджанский язык

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2012